

ЛЕКЦИЯ №2

Курумова Селимин литературехь йитина лар.

**Курумова Селимин дахар а, кхолларалла а
(1914 – 1968)**

Курумова Селима йина 1914 шеран лахьан беттан 18-чу дийнахь Нохчийчоьнан Бамат-Йуртана ткъех километр йуьстах йолчу кӀотарахь (Советан Йедал дӀахӀобттинчул тӀаьхьа «Комсомолец» цӀе хилла оцу кӀотаран). Селимин да Курумов Муса Соьлжа-ГӀалара «Горское училище» кхиамца чекх а йаьккхина, Ставропольски божарийн гимназе деша вахна. Иза тӀехдика доьшуш, дешин медаль а луш, чекхйаьккхича, Петербургерчу Горный институте дӀаэцна (хӀетахь цуьнан йуьззина цӀе «Горный институт Императрицы Екатерины II» хилла, хӀинца «Национальный минерально-сырьевой университет «Горный» йу иза). Горный инженеран говзаллица институт чекх а йаьккхина, белхаш бина Горно-рудный инспекцехь, тайп-тайпанчу геолого-поискови партешкахь а. Советан Йедал дӀахӀобттинчул тӀаьхьа, болх бина «Грознефть» йукъайогӀучу организацешкахь. Кхелхина 1927 шарахь.

Селимин нана Медни Чермоев Орцин йоӀ хилла. Хьалха дуйна а Нохчийчуьрчу хьалдолчу нахах хилла КурумовГӀар. Селима 1922 шарахь шен вешица Сурхоца Соьлжа-ГӀаларчу № 2 йолчу ишколе деша дӀайелла шен дас. 1930 шарахь чекхйаьккхича ишкол. Кхин цхьа шо даьлча, деша йахна Соьлжа-ГӀаларчу автомобильни техникуме. 1935 шарахь, техникумера дешна йаьлча, «Грознефтан» авторемонтни мастерскойшка техник-контролеран балха йахна. Болх барца цхьаьна, Грозненски нефтяной институтан суьйренан отделене деша хӀобттина. Курумова Селима 1936 шарахь, маре а йахна, Москва дӀайахна цигахь инженеран болх беш волчу шен цӀийндеца. Москварчу нефтяной институте дехьа а йаьлла, инженер-механик корматаллехула дешар дӀадаьхьна цо.

Сийлахь-боккхачу Даймехкан тӀамехь цӀийнда кхелхича, 1942 шеран май баттахь институтан 5-чу курсехь доьшуш йолчуьра Нохчийчу цӀа а йеьна, шен ненаца Ийна Селима. Оцу муьрехь цо белхаш бина йуьхьанца Нохч-ГӀалГӀайн республикин музейхь промышленни отделан кьуйгалхо йолуш, цул тӀаьхьа, 1943 шеран 5-чу июнехь дуйна вай махках даххалц йолчу хенахь, «Грознефтан» № 2 йолчу авторемонтни мастерскойхь инженеран даржехь хилла иза. Нохчийн кьам махках доккхучу хенахь, цӀахь ца хилла Курумова Селима. ЦӀа

йеача, кхетта хиллачу бохамах. Тамехь чевнаш йина, Соьлжа-Г'аларчу госпиталехь
Йуьллуш хилла Селимин ненан шича Идрисов Шамсудди. Цуьнца цхьаьна
госпиталехь нисвелла чевнаш хилла волю нохчийн эпсар Куразов Г'ани. Иза
госпиталера араволуш, цуьнга, там-мах а бина, д'айелла шен ненан шичас Селима.
1944 шеран июнь баттахь шен ц'ийндеца Куразов Г'аница махках йаьлла Селима.

Казахстанехь Алма-Атана йуххерчу Малая Станица олучу йуьртахь Ийна уьш.
Курумова Селимас 1944 шеран 2-чу августехь дуйна шина шарахь инженеран болх
бина «Союззаготтранс» олучу организацин Алма-Атарчу областной отделенехь.
Цул т'аьхьа «Каззаготживсырье» организацехь лаккхара технолог лаьттина, т'аккха
«Казсовхозтрансехь» эксплуатацин декъан начальник хилла. Иштта оцу тайпана
болу шен корматаллица бог'у белхаш бина цо Алма-Атахь, даймахка ц'айерззалц.

1949 шеран 28 февралехь Алма-Атахь спецкомендатуро т'едилларца х'оттийнчу
анкети т'ехь, къам а, ненан мотт а билгалбоккхучохь, Курумова Селимас йаздина
нохчи йу, ненан мотт нохчийн мотт а бу, аьлла. Нохчийн маттах дозалла деш хилла
йаздархочо.

Даймахке сатуьйсун, ц'а йан г'ерташ хилла Селима, 1952 шарахь йедале кехаташ
йаздина цо, спецучетера д'айаккхяхьара ша, бохуш. Амма х'етахь къаьмнаш
даймахках дохуш бинчу йедалан сацаман харцо ч'ог'а хилла. Спецучетера д'а-м
муххале ца йаьккхина, мелхо а ч'аг'идина, хьо нохчи йу, цундела махках а
йаьккхина, аьлла.

Къомана парг'ато йаьлча, шен доьзалца даймахка ц'а йеьна Курумова Селима. 1957
шарахь дуйна Соьлжа-Г'алахь «Сельстрой» трестан бахамашкахь кхиамца белхаш
бина. Муьлххачу меттехь болх беш а, доггах, хьанал къахьегна цо. Къинхьегаман
хьуьнарш билгалдохуш 1966 шарахь «Къинхьегаман Ц'ечу байракхан орденца»
совг'ат а дина.
Курумова Селима кхелхина 1968 шарахь Соьлжа-Г'алахь.
Шайн дайшкахь дуйна а, йоза-дешар к'орггера йамош а, хууш а хилла Курумовг'ар.

Курумова Селима шен инженеран говзаллица цхьаьна исбаьхьаллин
литературе марзо йолуш хилла. Исбаьхьаллин дош девзаш а, дезаш а хилла иза.
Цуьнан йоккхажайолу йиша Бата, Нохчийн книжни издательствехь балхахь а
йолуш, говза гочдархо хилла. Шайн дикаллица йевзаш йу цо гочийна А.С.
Пушкинан стихаш: «Йаьнан суьйре («Зимний вечер»), «Тутмакх» («Узник»),
кхийерш а. М. Горькийн «Нана» роман а нохчийн матте йаьккхина цо.

Къаьсттина мехала бу Курумова Селимас исбаьхьаллин литературехь бина болх. Цуьнан произведенеш дукха йац, амма дика йу.

Йаздархочун произведенеш дуьххьара зорбане йевлла дIадахначу бIешеран 50 шераш чекхдовлучу а, 60 шераш дуьйлалучу а муьрехь. Уьш «Орга» альманаха тIехь, «Ленинан некъ» газета тIехь зорбатухуш арадилийна дийцарш, очеркаш йу. Царах ду «Дорчин Донча», «Жарманан некъ», «Ца йинчу ненан хIусамехь» дийцарш. Нохчийн Iер-дахаран хьелаш, къоман гIиллакхаш дика девзаш хилла автор. Меттан говзалла а хилла цуьнгахь. Цундела авторан произведенеш, къоман дахарера гIуллакхаш шайн чулацамехь а долуш, дикачу маттаца йазийна йу.

Курумова Селимин книга дуьххьара арайаьлла 1962-чу шарахь. Книги цIе «Дохк» йара. Цу тIехь зорботьхнера «Дохк» цIе йолу повесть а, масех дийцар а. И повесть йу Курумова Селимин цIе нохчийн литературехь йовзийтинарг а, чIагIийнарг а. «Дохк» повестехь уггар мехалниг меттан исбаьхьалла йу.

Цуруев Шарипан «Дахкарлахь» байначийн къа-бала (Курумова Селимин «Дохк» повестах ойланаш)) цIе йолу статья зорботьхна 2003-чу шарахь. Цу тIехь автора теллина «Дохк» повестан чулацам. Къаьсттина тидам бина меттан башхаллин. Статья масех декъах лаьтташ йу. Кхузахь даладо «Авторан мотт а, турпалхойн къамелаш а» цIе йолу дакъа: «Авторан мотт хьал долуш бу. Турпалхойн къамелаш (диалогаш), цхьа а тайпана шеко йоцуш, тоьллачу исбаьхьаллин кхиамех лара мегар ду повестехь.

Уггар хьалха дешархочун тидаме йовлу шатайпа, чолхе йоцу синтаксически конструкцеш. «Адам-хатI ду» бохург бакъ делахь, Курумова Селима шен заманхошна йукъахь вуно къаьсташ стаг хилла, хIунда аьлча, иштта нохчийн исбаьхьаллин литературехь вуно атта къасталур йолуш, шатайпа хатI ду цуьнан произведенийн. Цуьнан йозанан хотIан коьртачу билгалонех ду предложенин йоций хилар. Уьш къаьсттина йацло, билггал долу психологически хьал хIуттучохь, синхаамийн карзахалла чIагIйеш, дешархочун са кIамдеш... Повестера предложенеш, йуккъера лерича, 6-7 гергга дашах лаьтташ йу.

Американски Илманчаша чIагIдарехь, оцу тайпанчу йоцачу предложенеша беш болу хаам дешархочо дика тIелоцу, дика дагахь а буьсу. Говза а, шуййра а пайдаэцна автора инверсех а. Нохчийн нийсачу предложенин иштта формула йу: субъект (подлежащи) – дар (сказуеми – хандош делахь) – объект (нийса кхачам) (тIаьххьарлерниг болуш а, боцуш а хуьлу). КIеззиг нисло сказуеми, подлежащел

хьалха долуш йолу предложенеш. Дукхахьолахь, ишттанаш поэзехь, эшаршкахь нисло. Ткъа хIокху повестехь, йерриге бохург санна, предложенеш сказуеми (хандешнаш) подлежащел хьалха долуш йу. Хандашца-сказуемица чекхийолуш предложени массийтта бен йац хIокху повестехь. Хандешнех вуно дукха дезар оьцу авторо. Уьш оцу кепара дукха хилар ларамза дац – исбаьхьаллин гIирс санна, шайн маьIна леладо цара. Цара – оцу йоцачу предложенешкахь подлежащел хьалха нислучу хандешнаша – (сказуемеша), – шатайпа чохьара динамика, боламан хьал (фон, атмосфера) кхуллу.

Оцу хьолаца (сихачу боламан хьолаца) догIуш ду ламанан исбаьхьа, амма буьрса Iалам, турпалхойн карзахе ойланаш, кIежтуьйсун синхаамаш, безам-цабезам дуьхь-дуьхьал латтар а. Халкъан барта кхоллараллин поэтикица догIуш а долуш, амма трафаретни доцуш, дуккха а, тайп-тайпана а исбаьхьаллин басарш, гIирсаш карийна авторна шен повестехь. Масала, хIара дустарш: «лайн духар тIекхоьल्लीна орцан бохь санна, кIайвелира иза», «хорша йеанчу дархочун санна, кIоргтехь лепара бIаьргаш а», «болар-м дара, речIано лаьцначу эхханан санна», «цецдаьлла лу санна, бай ког а тосуш, шуьйра го лоцуш, халха йолура иза», «къона акхтарг санна, айайелла йара иза». Шен исбаьхьаллин дешан говзалла, похIмин таро ца кхоош схьайаьстина, схьайелла авторо. Ира контрасташ, шен маьIница антитезе йирзина меттигаш йу повестехь. Масала, хаза, йуткъа, кIайн, къона, цIена ЗабиIат – стомма, воккха, ваьлла, эндаже, сица маьтгаза волу Нажа. Иштта тIе тидам боьдуш башхаллаш йу Зоврина а, Хесина а йуккъехь а, Бачина, Бетерсолтина а йуккъехь а, и дI.кх. Шен повесть йазйеш, символех, метафорех, аллегорех турпалхойн къамелашкахь а пайда оьцу авторо. Повесть тIера диалогаш йоций а, психологически нийса а, шайн «декхарш» дуьззина кхочушдеш а йу.

Вовшийн сил дукха дезаделлачу къоначу адамийн вовшашца йолу марзо, аьхналла, хьомсаралла, вовшашна йуххехь хиларе сатийсар, деган тайп-тайпана лаамаш, халла детта са... – и дерриге ду лахахь йалочу диалогехь: «Хьаж тIе йижира хьаьвзина мас. Ша лаьттачуьра меттах ца волуш, хIуп элира Зоврас: ловзайелира мас.

Гаддахна, деладелира йоIий, кIанттий.

– Со чемхалг-м дац хьуна? – хаьттира йоIа. – ХIуп ма боху ахь?
 – ХIан-хIа. ХIуп аьлча, чемхалг дов, хьо хьоу йолччохь лаьтташ йу...
 – Кхин башхалла йац-ткъа тхойшинна йуккъехь?
 – Хьанна «тхойшинна»?
 – Суний, чемхалгний?..
 – Йу! И дайн ду, хьо йеза йу...

– Иштта йеза йу со тІаккха? Тоххара-м, ги а тухий, мел гена а ма хьора ахь со, йа йеза йу а, ма ца олура.

– И дІо кьега лам гуш йу-кх хьо, ЗабиІат. Хьо марахь а йолуш, цунна тІе вер вара-кх со, саца а ца соцуш. Жималлица цхьаьна сан бакьо а дІайели, хьо суна йаз а йели...»

Йерриге и тайпа меттигаш йалийна вер вац. «Анна Каренина» романа идея йийца воьлча, ша и роман йуха йазйан йезар йара, аьлла Л.Н. Толстойс. Иштта ду кхузахь а...

Ритм а, йукъ-кара чохьара рифмаш а йолуш, декарца цхьатера долчу аьзних долу дешнаш сих-сиха йух-йуххехь а нислуш, дийнна абзацаш йу повестехь. Масала: «Малхо кьагош, махо цІиндеш, басаца кхуьу бІаьстенан зезаг. Хиэ орам чІагІбеш, битам цІанбеш, басаца кхуьу бІаьстенан зезаг. ДогІучу догІано даша а ца до и, хьобкхучу махо каг ца до и, шен зама тІаьхьакхаччалц. Дукха йоца йу-кх зезаган зама...» Йуьхьанца хорейн барам, тІаккха хорейн, дактилан барамаш ийна, тІаьхьара дактилан барамехь ду и бакъ йолчу поэзин могІанаш... тІаьхьарчу «Дукха йоца йу-кх цу зезаган зама» боху предложени тІекхаччалц. И предложени – гІайгІане дахаран бакъдерг а, шийла жамІ а – прозехь йу. Кхузахь йерг аллегорича цхьаьна символ йу.

Зоврин, ЗабиІатан кхоллам а, безам а бац ткьа иза – цІена а, хаза а – «бІаьстенан зезаг? Амма зама йоца йу-кх цуьнан, кьиза чаккхе а йу-кх, даватІарг, тІех кьиза... Лакхахь ма-аллара, повесть йазйеш, шен корматаллин таронаш, похІимин ницкъ а гайтина йаздархочо, амма дешнаш эрна дІаса ца кхуьссу цо боккхачу тІаламца лардо. Цундела хІора дош а цхьа маьІна лелош ду кхузахь. Таханлерачу дешархочунна ца девзаш (йа дика ца девзаш) долу дешнаш а ду повестехь. Масала, ват, жІайгІант, ниха, хьалкха, пІаьнкІазхо, цІадахьаро, хьомалла. Вуно хаза а, маьІна долуш а афоризмаш хилла диса тарлуш аларш а дуккха ду хІокху произведенехь. Дало лаьа царех цхьадерш: «Кура воцчунна бале йолу куралла!» (Пакал), «Шина-суьйрена йуккъе хьаькхначу махал а маса йу жималла» (автор), «Дукха дезаро – кІеззиг дезийтина» (Пакал), «Салам бедаре луш, дукха нах бу ломахь» (Пакал), «Хьомсарчу хІуманан го а мерза бу» (автор) и дІ. кх.»

Шен статья тІаьхьарчу декъа тІехь («Йукъара хетарг. Ледара агІонаш, жамІаш») автора йаздо: «Уггар хьалха, суна хетарехь, нис ца йелла чаккхе. Зовра, ЗабиІат, Нажа хІаллакьхилар логически чаккхе йу – берриш ца лахь а, цхьаь-шиь хьала-охьа вала везаш вара (Мока валар оццул оьшуш дара аьлла ца хета, йа хилча а, ца хилча а тарлур дара). Амма оцу кепара уьш балар исбаьхьаллин бакъдолчуьнца ца догІуш,

тардан гІертар тІех хаалуш, оърсаша ма-аллара, кІайчу тайнашца тегна ду. Ас йуха а боху, уьш балар логически нийса ду, кхин чаккхе хуьлийла а дацара. Цундела, автора шен турпалхой дукха «атта», трафаретах тера кхоьллинчу хьолехь, психологически кечам бар кхачаме доцуш «бойушехь», дешархочо саозийна, синхааме Іаткъам хиларца, тІелоцу чаккхе. Ткъа муха хила йезара чаккхе, муха «байа безара» турпалхой? Суна а хаттар хилла дуьсу. ШолгІа. Тамашийна хета XIX-бІешарахь нохчийн ломахь вехаш волу нохчийн кІант Зовра ша тІехьийза йоІ йехачу цІенойн пенах а летта, корехула чухьежар а, хи тІехь ЗабиІатца деш долчу къамелца тІех эвхьазалла хилар а. Зовра, ЗабиІат жимчохь дубйна цхьаьна ловзуш, лула-кулахь кхиьна хиларо оцу тайпа «тамашино» хеташ йолу йукьаметтигаш мелла а «бакъйо» ала а дера мегар ду, делахь а...

Масех трафаретни аларш, кальканаш а йу повестехь, оцу кхачамбацарша произведенин дикалла лах ца йахь а, чоьхьара синхаамийн буьйлина хилар (напряжение) малдо билггал йолчу контекстехь. Масала, цкъа кхетамчуьра йаьллачу ЗабиІата ша меттайеьча аьлла «Кхоллам бу хІара», – оърсийн маттара калька йу, ткъа XIX-бІешарахь вехачу (йехачу) нохчочо «Делера ду-кх хІара»... «Дала йаздина хилла-кх хІара», – ала тарло. Иштта масалш кхин а карор ду» . Нохч-ГІалгІайн книжни издательствос Курумова Селимин «Дохк» книга шолгІа арахецна 1967 шарахь. Цул совнаха «Дохк» повестан йерриг текст зорботоьхна 2003 шарахь арадаьллачу «Орга» журналан кхоалгІий, йоьалгІий номерш тІехь а. Цу тайпана зорбанехь кхузза арайаьлла «Дохк» повесть. Цуьнан дакъош газеташ тІехь ара а дийлина. Иза Курумова Селимин произведенеш мехала хилар гойтуш ду.